

OPOLNOMOČENJE KOT NOVA PARADIGMA SPREMINJANJA DRUŽBE IN POTENCIAL V SLOVENIJI**

Povzetek. Opolnomočenje vnaša novo perspektivo v obravnavo družbenih sprememb. Članek predstavlja koncept opolnomočanja v njegovi kompleksnosti; cilj pregleda obširne in heterogene literature je bil identificirati najbolj značilne splošne dimenzije opolnomočanja kot koncepta in kot prakse. Izpostavili smo transformativnost, večnivojskost, kontekstualno odvisnost in posledično heterogenost praks ter povezovanje akterjev kot pogoj tega procesa. Obravnavali smo tudi vprašanja merjenja tako kompleksnega pojava. V eksploratorni empirični analizi smo nato opazovali nekaj pogojev opolnomočenja na ravni posameznikov; podatki Slovenskega javnega mnenja (SJM) so razkrili njihovo šibkost in pokazali, da so potenciali opolnomočenja kot posebnega vzorca družbenega spreminjanja v korist prikrajsanih v slovenski populaciji manjši kot v večini drugih držav in kličejo k nadaljnjemu raziskovanju.

Ključni pojmi: opolnomočenje, moč, vpliv, prikrajsanost, povezovanje, Slovenija

Uvod

Opolnomočanje se v sodobni družbi uveljavlja kot specifičen način delovanja v korist posameznikov, skupin in lokalnih skupnosti, ki so prikrajsani in brez veliko družbene moči. Po osnovni opredelitvi je opolnomočenje zmožnost posameznikov ali skupin, da delujejo tako, da dosežejo več nadzora nad svojim življenjem in usodo (Staples, 1990; Koren, 1992). Beck in drugi (1997: 290) menijo, da se "opolnomočenje nanaša na razvijanje kompetenc državljanov s ciljem, da sodelujejo v procesih, ki določajo njihovo vsakdanje življenje". Zimmerman in Rappaport (1988) sta v zelo vplivnem članku postavila koordinate opolnomočenja na naslednji način. Posameznik je opolnomočen, ko je zmožen sodelovati v dinamiki družbenih odnosov z osebnim občutkom moči, s kritično politično zavestjo in s praktičnimi strateškimi

* Dr. Srna Mandič, izredna profesorica, znanstvena svetnica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

veščinami; ta zmožnost posameznikov pa je tesno povezana s sodelovanjem v prizadevanjih organizacij in skupnosti za družbene spremembe ter s posledičnim razvijanjem analitičnih in praktičnih veščin posameznika.

Koncept opolnomočanja je zelo splošen, zato pri njegovem natančnejšem definiranju in pri določevanju njegovih ključnih razsežnosti obstajajo velike razlike (Koren et. al, 1992; Hur, 2006). V članku zato želimo s pregledom obsežne in heterogene literature koncept opolnomočanja predstaviti v njegovi kompleksnosti, kot se je v zadnjih desetletjih uveljavil v družboslovju in tudi v številnih, raznovrstnih praksah. Cilj pregleda je identificirati najbolj značilne splošne dimenzije opolnomočanja kot koncepta in kot prakse ter izpostaviti ključne razsežnosti, ki so za ta koncept značilne. Temu je namenjeno začetno poglavje, ki najprej poda terminološke pojasnitve, nato pa izpostavlja posamezne značilnosti opolnomočanja. Najprej je tu njegova večnivojskost, saj sega od mikro (posameznika) do makro ravni. Nadalje, opolnomočanje poteka v različnih družbenih kontekstih, ki s svojimi značilnostmi tudi določajo obliko in vsebino tega procesa; zato podamo tudi pregled raznovrstnosti praks opolnomočanja. Slednjič, izpostavimo povezovanje akterjev, ki je za opolnomočanje bistvena predpostavka pridobivanja moči za spreminjanje. Ker je pojav opolnomočanja zelo kompleksen, se tudi glede njegovega merjenja odpirajo številna vprašanja, kar obravnavamo zatem.

Sledi kratka eksploratorna analiza, v kateri smo prek dostopnih podatkov SJM opazovali nekaj elementov opolnomočenja na ravni posameznikov – kot potenciala za to paradigmo družbenega spreminjanja v slovenski družbi. V sklepnem delu komentiramo ugotovitve mednarodne primerjave in opozorimo na potrebo po nadaljnjem raziskovanju.

Koncept opolnomočanja

Pojem opolnomočanja (*empowerment*) v najsplošnejšem smislu označuje “proces, v katerem posamezniki in/ali skupnosti dobijo boljši nadzor in bolje obvladajo lastno življenje in odločitve, ki ga zadevajo” (Kreisberg, 1992: 19). Koncept temelji na prepričanju, da je za izboljšanje življenjskih razmer deprivilegiranih posameznikov in skupin zelo pomembno, da pridobijo več moči in večji vpliv na dogajanje. Tako je v jedru koncepta vprašanje moči, vendar pa ga različne definicije “opolnomočanja” zelo različno naslavlja; npr. kot vprašanje “manjšanja nemoči”, “pridobivanja, razvijanja in dajanja moči”, kot “zmožnost vplivanja na ljudi”, kot “pridobivanje nadzora nad lastnim življenjem in demokratično sodelovanje v življenju skupnosti” itd. (Koren in dr., 1992).

Pojem opolnomočanja označuje prakso in teorijo; po eni strani predstavlja delovanje in vrednostno usmeritev, po drugi strani pa tudi teoretski

model za razumevanje tega procesa. Teoretiki (glej npr. Schulz in dr., 1993) izpostavljajo še nadaljnjo dvojnost tega pojma, ki po eni strani označuje proces prizadevanja posameznikov in skupin za to, da pridobijo nadzor in vplivajo na odločitve, ki zadevajo njihovo življenje, po drugi strani pa tudi rezultat tega procesa, torej stanje. V zvezi s to opredelitvijo pa velja opozoriti na semantično razliko med angleškim izrazom *empowerment* in izrazom "opolnomočenje", ki se je uveljavil v slovenskem družboslovju. Za razliko od angleškega govori slovenski pojem o končnem stanju pridobljene polne moči oz. oblasti oz. pooblastila (tj. *full power, authorisation*), ne pa o povečanju moči oz. o prizadevanju za več moči. Zato je v literaturi občasno v uporabi tudi izraz "krepitev moči" (glej Boškič, 2005; Videmšek, 2008). Tudi v tem besedilu, v katerem je to pomensko ustrezno, govorimo o krepitvi moči oz. o opolnomočanju, ki kot nedovršni glagolnik označuje sam proces, ne pa končnega stanja.

Kot izvor pojma opolnomočanja se pogosto navaja delo Pedagogika zatiranih brazilskega aktivista in teoretika P. Freireja (Freire, 1971), ki izpostavlja vprašanje o osvobojanju zatiranih skupin po svetu in pomen izobraževanja pri tem. Pojem so kmalu začeli množično uporabljati v zvezi s prizadevanji za večanjem vpliva posameznikov in skupin, ki so bili sicer v položaju prikrajšanosti, nemoči, izključenosti, revščine itd. Pojem je našel prostor v vizijah tako različnih akterjev, kot so npr. Svetovna banka na eni strani in mnoga protestniška gibanja na drugi (Mohan in Stokke, 2000). Pomembno je tudi, da se pojmovanje "opolnomočanja" odmika od paternalističnega razumevanja moči in pomoči šibkim (Rappaport, 1981); poudarek je namreč na lastnih zmožnostih posameznikov in skupin, da dosejajo spremembe ter pomagajo sebi in drugim. Zato tudi ni naključje, da se opolnomočanje pogosto pojavlja v povezavi z iniciativami "od spodaj", zlasti glede alternativnih pristopov k družbenemu razvoju in lokalnimi gibanji ter skupinami *grassroots* (Hur, 2006).

V družboslovju se je pojem uveljavil v številnih znanstvenih disciplinah in na različnih tematskih področjih, pri čemer se je razvijal in bil operacionaliziran specifično glede na značilnosti področja. Področje, na katerem je bil pomen krepitve moči pripoznan zelo zgodaj, je menedžment in vodenje organizacij (Conger in Kanungo, 1988) oz. industrijska demokracija (Pavlin in Svetlik, 2006; Nadoh, 2005). V tem okviru so razvite različne prakse opolnomočanja zaposlenih kot dejavnika organizacijske uspešnosti podjetja. Koncept opolnomočanja je pogosto uporabljen pri raziskovanju neenakopravnosti družbenih skupin, npr. etnične in rasne neenakopravnosti (Bobo in Gilliam, 1990), v ženskih študijah (Kreisberg, 1992) itd., pa tudi (teritorialnih, lokalnih) skupnosti in možnosti njihovega alternativnega razvoja (Florin in Wandersman, 1990; Wilson, 1996); ta smer je v razvojnih študijah poudarjala nove razvojne prakse, temelječe na okrepljeni udeležbi in vplivu

lokalnih akterjev in emancipacije njihovega znanja v odnosu do zunanjih strokovnjakov (Davies, 2000; Rappaport, 1987; Callaghan in Wistow, 2008). Na področju socialnega dela in socialnih storitev se je vprašanje opolnomočanja pojavilo predvsem kot vprašanje večjega vpliva uporabnikov storitev v odnosu do ponudnikov storitev in oblasti ter oblikovalcev politik (Lee, 1994; Callaghan in Wistow, 2008; Parsons, 1995; Hudson in Lowe, 2004), npr. v zdravstvu (Zupančič in drugi, 2014; Petrovčič in Petrič, 2014), v socialnem delu (Gutierrez in drugi, 1998; Završek in drugi, 2002), v zvezi z izobraževanjem, še zlasti odraslih (Freire, 1971; Kump in Jelenc Krašovec, 2007; Kincheloe, 2012), pa tudi pri decentralizaciji storitev in večanju vpliva lokalnih uporabnikov (Johnson, 1992; Parsons, 1996; Hudson in Lowe, 2004).

Opolnomočanje kot večnivojski koncept

Različne opredelitve procesa opolnomočanja segajo od opolnomočanja na ravni posameznika v smislu večjega občutka lastne moči in vpliva na dogodke v osebni življenju, do političnega opolnomočanja, ki poudarja povečanje vpliva na politični ravni.

Gutierrez in Ortega (1991) razlikujeta tri osnovne ravni, na katerih se izraža opolnomočenje. Raven posameznika zadeva njegov občutek osebne moči in vpliva. Medosebna raven zadeva posameznikovo zmožnost vplivanja na druge. Politična raven implicira politično opolnomočanje, ki zadeva družbeno akcijo in družbene spremembe.

Shulz in drugi (1992) so ločili tri ravni opolnomočanja: individualno, organizacijsko in skupnostno. Na ravni posameznika se opolnomočenje kaže kot zaznavanje osebne nadzora; izkušnja, da posameznik nima nadzora nad življenjskimi dogodki, lahko pripelje do "naučene nemoči", pri kateri večkratni neuspešni poskusi vplivanja posameznika pripeljejo v stanje apatije in pasivnosti. Naslednji je pojem psihološkega opolnomočanja, ki je tudi na ravni posameznika, vendar poleg zaznave lastnega vpliva vključuje tudi posameznikove zmožnosti za udeležbo v dinamiki družbenih razmer oz. kompetence sodelovanja. Organizacijsko opolnomočanje se navezuje na teorije demokratičnega upravljanja organizacij in vključuje dva vidika. Prvi je vidik "opolnomočujoče organizacije" kot tiste, ki posameznikom daje priložnosti za osebni razvoj in dostop v procese odločanja. Drugi je vidik "opolnomočene organizacije" kot tiste, ki ima nadzor in lahko vpliva na porazdelitev družbenih in ekonomskih virov v okolju. Skupnostno opolnomočanje zadeva lokalno ali širšo skupnost ter poudarja politično moč in možnost vpliva na porazdeljevanje virov.

Zelo pomembna značilnost opredelitve, ki so jo vpeljali Schulz in drugi (1993), pa je medsebojno vplivanje teh ravni opolnomočanja. S tem, ko posamezniki delujejo znotraj opolnomočujočih organizacij, se sami

opolnomočajo s tem, da razvijajo svoje veščine sodelovanja, in tako, da dobijo priložnost sodelovati pri odločanju in postavljanju ciljev skupaj z drugimi. Z razvojem teh kompetenc posameznikov se krepi tudi moč in vpliv organizacije. Podobno velja tudi na višji ravni; s sodelovanjem v prizadevanju organizacij ali lokalnih skupnosti, da kaj spremenijo, se razvijajo tudi analitične in praktične veščine posameznikov, ki tako več prispevajo k opolnomočanju organizacij in lokalnih skupnosti.

Transformativna narava opolnomočanja in raznovrstnost njegovih praks

Proces opolnomočanja in njegovo razumevanje sta močno odvisna od konkretnega družbenega konteksta, v katerem ta proces poteka, in od njegovih akterjev. Tako se razlikam, ki jih pri obravnavi opolnomočanja najdemo med znanstvenimi disciplinami in področji raziskovanja, pridružujejo tudi razlike med konkretnimi okolji, akterji in njihovimi zastavki. Kot prostor krepitve moči se močno uveljavlja lokalni okvir razumevanja, v katerem se povezuje skupno znanje in delovanje.

Za različne prakse opolnomočanja sta značilna prav razvijanje skupnega novega znanja in delovanje v smeri zaželenih sprememb. Page in Czuba (1999) opolnomočanje opredelujeta kot proces, v katerem – na osnovi vzajemnega spoštovanja in priznavanja različnosti pogledov – ljudje sodelujejo pri razvijanju vizij/platform/novih idej ter delujejo v smeri ustvarjalnih in realističnih novih rešitev. Pri ustvarjanju osnove za skupno delovanje imata pomembno vlogo generativnost in transformativnost.

Generativnost, ki kot pojem označuje proces skupnega iskanja novega, izpostavljata Cosetta in Capellati (2013) kot osnovo posebne oblike povezovanja in delovanja civilne družbe in opolnomočanja. Možnost novih pogledov in novih rešitev spornih vprašanj naslavlja tudi pojem “transformativnost”, ki se nanaša na spreminjanje že pripisanih pomenov in na njihovo reinterpretacijo. Teorija transformativnega učenja (Taylor, 1998) pojasnjuje proces, s katerim odrasli spremenijo svoje pomenske strukture s ciljem, da bi v prihodnje ustrežnejše ravnali. Transformativno učenje daje priložnost za novo videnje problemov in njihovih rešitev s prestrukturiranjem pomenskih okvirjev, kar lahko ponudi izhod iz zagat ali prej konfliktnih pogledov. Takšna sprememba od udeležencev zahteva skupno kognitivno delo, ki lahko poteka pri skupnem razvijanju novega videnja problema kot osnove povezovanja in delovanja.

Na različnih ravneh in področjih se pojavljajo številne nove prakse za spodbujanje sodelovanja akterjev v procesih spreminjanja v smeri, ki posameznikom, skupinam, organizacijam in lokalnim skupnostim, ki so prikrajšani, omogočajo pridobiti več vpliva na dogajanje. Na ravni posameznikov,

njihovega občutka lastne moči in dejanskega vplivanja na dogodke v osebnem življenju, imajo pomembno vlogo npr. prakse opolnomočanja v okvirih psihološkega svetovanja, socialnega dela in dela skupin za samopomoč. Na ravni organizacij, tudi podjetij, se izvajajo številne prakse, namenjene vzajemnemu opolnomočanju članov in organizacije. Mnoge med njimi temeljijo na razvijanju dialoga in deliberacije kot orodja bolj demokratičnega vodenja in participatorne organizacijske spremembe (Lee in Romano, 2013; Raelin, 2012). Uporabljajo se tudi novi pristopi spodbujanja generativnosti, ko se pojavijo novi načini razmišljanja o socialnih strukturah in institucijah ter peljejo k novim opcijam delovanja. Takšno prakso predstavlja npr. tehnika *appreciative inquiry* (Bushe, 2007), ki jo uporabljajo organizacije pri definiranju razvojne vizije in ki deluje generativno na več načinov: poi-zveduje po novih idejah, podobah, teorijah in modelih, ki lahko osvobodijo kolektivna pričakovanja, spremenijo socialno konstrukcijo realnosti ter tako napravijo dostopne odločitve in dejanja, ki sicer ne bi bila možna ali se jih ne bi domislili.

Tudi na ravni lokalnih skupnosti in javnih politik se odpirajo nove prakse opolnomočanja skozi aktivnosti civilnodruženih organizacij in njihov vpliv na dogajanje. Za sodobni razvoj javnih politik je značilno iskanje v praksi novih institucionalnih procesov in organizacijskih rešitev, v smislu doseganja razumevanja v intersubjektivni komunikaciji, z vključevanjem javnosti v faze oblikovanja, izvajanja in ocenjevanja javnih politik (Parsons, 1996; Hudson in Lowe, 2004). Vsekakor pa je treba opozoriti, da ta vprašanja obravnavajo tudi s pojmi civilne družbe, državljskega udejstvovanja in razvoja demokracije (glej npr. Rakar in drugi, 2011). Dahl (2000: 187–8) je izpostavil nujno skrb demokratičnih družb za “izboljševanje zmožnosti državljanov, da se razumno vključujejo v politično življenje” ter ocenil, da je “ustanove, ki so v devetnajstem in dvajsetem stoletju nastale za državljsko vzgojo, danes treba obogatiti z novimi sredstvi za državljsko vzgojo, politično participacijo, informiranje in presojanje vprašanj”.

Ob navedenem pa lahko med prakse opolnomočanja prištejemo še naslednje. Najprej so tu različne oblike evalvacije javnih politik, projektov in delovanja organizacij z aktivno vlogo vseh deležnikov, pri čemer evalvacija služi kot organizacijski okvir za informirano in vključujočo, demokratično razpravo o želeni spremembi (Parsons, 1995). Še posebej je k opolnomočanju uporabnikov usmerjena “participativna evalvacija”, s katero se spremenijo organizacijska kultura in razmerja moči v organizaciji (Bruner in Guzman, 1989; Cousins in Whitmore, 2007). Tudi specifične oblike raziskovanja, kot so participativno, transformativno in akcijsko (Bushe, 2007), krepijo moč in vpliv udeležencev, ki bi v drugačnem tipu raziskovanja imeli le vlogo “objekta”. Transformativno raziskovanje, na primer, omogoča udeležencem, da na podlagi novega uvida pridejo do drugačnega pogleda na neko

vprašanje in do drugačnega ravnanja. Nadalje lahko navedemo tudi transformativno mediacijo kot specifično prakso reševanja konfliktnih situacij v organizacijah, lokalnih skupnostih, soseskah in med posamezniki. Transformativna mediacija omogoča transformacije konfliktov na osnovi opolnomočenja udeležencev, tako da lahko sporno vprašanje in svoj zadevni interes artikulirajo na nov, medsebojno združljiv način (Bush in Folger, 1994).

Slednjič, pomembna in pogosta praksa opolnomočanja poteka v obliki posamičnih in specifičnih projektov v konkretnem okolju. V nadaljevanju predstavljamo konkretni primer takšnega projekta; predstavljamo ga v njegovi specifičnosti in celovitosti, ki praktično ponazarja večnivojsko delovanje procesa opolnomočanja in medsebojno povezanost sprememb na individualni, organizacijski in javnopolitični oz. strukturni ravni. Drugače povedano, projekt pokaže svojevrsten odgovor, ki ga na vprašanje razmerja med "agencijo" in "strukturno" specifično daje koncept "opolnomočanja".

Projekt PROPOWER (Walters et al., 2001) je potekal v okviru programa boja proti socialni izključenosti v EU in je bil namenjen tistemu delu prebivalcev Londona, ki je bil najbolj prikrajšan glede izobrazbe, poklicne usposobljenosti in zaposlitve ter so ga večinoma tvorili begunci in etnične manjšine. Opolnomočanje skupine je potekalo z različnimi aktivnostmi, med drugim z ustanovitvijo lastnega podjetja in s skupino za samopomoč. Delovanje te skupine je imelo specifično dinamiko, saj se je motivacija za delovanje razvijala postopno; najprej je bilo potrebno, da posamezniki v skupini začnejo razumevati, da so nemočni in izključeni iz sistema; nadalje, da se začnejo identificirati z drugimi v skupini, ki so v podobnem položaju; nato so skupaj napravili seznam veščin in inštrumentov, potrebnih za to, da dobijo več nadzora nad svojim življenjem; nato je prišlo do odločitev, da bo skupina delovala na konkreten način in zlasti z aktivnejšo vlogo v sistemu zaposlovanja in socialnega varstva. Tu so si prizadevali za izboljšanje svojih zaposlitvenih priložnosti, za kar je bilo treba oblikovati nova izhodišča za strateško načrtovanje na tem področju ter vzpostaviti povezave med oblastmi, zaposlovalci in organizacijami ciljnih skupin na ravni politike zaposlovanja. Oblikovanje "protipostavk" z vidika prej izključenih skupin je potekalo z različnimi inštrumenti (razvoj kazalcev krepitve moči, vprašalniki, intervjuji, fokusne skupine, delavnice), vključeni pa so bili številni udeleženci v sistemu (uporabniki projekta, nacionalni in lokalni odločevalci, podjetja in prostovoljne organizacije v vlogi zaposlovalcev, organizacije za poklicno usposabljanje). Projekt je odprl temeljno razpravo o tem, kako agencije in posamezniki obravnavajo izključene skupine in kako bi jim lahko namenile odgovornejšo vlogo na vseh ravneh. Walters in drugi (2001) ugotavljajo, da proces opolnomočanja ogroža ustaljene strukture in poklicne vloge; za svoj potek zahteva sofisticirano podporo in vzpostavitev novih podpornih struktur.

Povezovanje kot osnova opolnomočanja

Koncept opolnomočanja je zgrajen na podmeni, da je povezovanje tisto, ki pomeni vir moči za spreminjanje položaja prikrajšanih oz. šibkejših (Kreisberg, 1992; Page in Czuba, 1999). Bistvena sestavina opolnomočanja je usposabljanje posameznikov za partnerstvo pri reševanju zapletenih skupnih problemov. Opolnomočanje je proces, v katerem posamezniki in skupine začnejo bolj obvladovati svoje življenje in pomembne vire tako, da razvijajo sposobnost sodelovanja skozi skupinsko reševanje problemov in s kolektivnim delovanjem, z razvijanjem večšin ter zmožnosti učinkovitega sodelovanja v družbenih in političnih okoljih (Kreisberg, 1992). Ta proces poteka tudi kot psihološki proces na ravni posameznikov, saj razvijanje spretnosti sodelovanja z drugimi vpliva tudi na njihovo samozaupanje in občutke lastne uspešnosti; z razvijanjem večšin sodelovanja v skupini oz. lokalni skupnosti se krepi tudi njihova vplivnost in uspešnost delovanja. Opolnomočanje poteka prav skozi vzajemni dialog in skozi skupno delovanje pri izboljševanju življenja (vseh) posameznikov v skupnosti. Gilchrist (2004) pri tem izpostavlja vlogo lokalne skupnosti in javnih politik, da prikrajšanim omogočijo oz. jih spodbudijo, da se kolektivno samoorganizirajo na osnovi skupnega interesa, prepoznajo zaveznike in gradijo koalicije ter dobijo boljši dostop do odločevalcev.

Poleg obravnavane vloge sodelovanja na ravni prakse opolnomočanja pa ima povezovanje tudi zelo pomembno mesto v teoriji opolnomočanja v povezavi z nehierarhičnim razumevanjem moči. Izhodišče za takšno nehierarhično razumevanje moči je, da količina moči v nekem odnosu ni fiksna in omejena, ampak jo je možno povečati; v nasprotju s pojmovanjem, da lahko ena stran pridobi moč le na račun druge strani (t.i. igra z ničelno vsoto), ta koncept izpostavlja možnost pridobivanja moči s povezovanjem in sodelovanjem obeh strani (t.i. igra s pozitivno vsoto) in torej govori o povezovalni ("integrativni") moči (Page in Czuba, 1999).

Tudi Kreisberg (1992) je opolnomočanje utemeljil na nehierarhični definiciji moči, ki se razlikuje od tradicionalnega razumevanje moči kot nadmoči in prisile, s katero je možno drugega pripraviti k ravnanju, ki je v nasprotju z njegovo voljo. Takšno razumevanje izhaja iz patriarhalne predpostavke filozofije moči, po kateri je nadmoč edina možna oblika moči; Kreisberg definicijo moči kot nadmoči (*power over*) zavrne in jo namesto tega definira kot "moč skupne izvedbe"; ta definicija pa dopušča različne oblike moči; nadmoč (prevlado), (formalno) oblast ali pa sodelovanje, "moč skupaj z" (*power with*). Vzorec nadmoči, tako značilen za patriarhalno družbo, ni nujen in nespremenljiv; nasprotno, moč je mogoče skupaj z drugimi ne le uživati, ampak celo povečati, saj je s skupnim delovanjem možno pridobiti več moči za izvedbo zaželenega. Takšno pojmovanje moči

je dobilo širšo podporo tudi v teoriji iger ter izpeljanih ekonomskih in političnih teorijah.

Merjenje opolnomočanja in področje kakovosti življenja

Pregled opredelitev pojava opolnomočanja je pokazal na veliko kompleksnost pojava ter na raznovrstnost njegovih praks in pojmovanj, saj se pojavlja v različnih okoliščinah in kontekstih. Zato je razumljivo, da se ta raznovrstnost kaže tudi pri merjenju opolnomočanja. Opolnomočenje je zaradi svoje splošnosti zelo privlačen koncept, vendar je premalo natančen za neposredno merjenje. Izraža se različno – kot proces in kot stanje, kot lastnost posameznikov in kot lastnost skupin/organizacij/lokalnih skupnosti; izraža tako stališča in zaznave kot tudi večšine, znanja in ravnanja. Staples (1990) za potrebe merjenja opolnomočanja npr. opredeljuje njegove nujne sestavine: sprememba prepričanj in stališč, praktično znanje, dobre informacije, kompetence in konkretne veščine, materialni viri, obstoj dejanskih priložnosti in otipljivi rezultati.

Merjenje opolnomočanja je najpogosteje vezano na konkretno prakso opolnomočanja; lahko je neposredno sestavina te prakse, kot v primeru opisanega projekta PROPOWER, pri katerem se z vprašalniki in fokusnimi skupinami spremlja napredovanje procesa (Walters in drugi, 2001). Tudi pri socialnih storitvah za prikrajšane skupine, kot je npr. oskrba starejših ranljivih oseb, je lahko merjenje opolnomočanja sestavni del evalvacije storitev (Mandič in Filipovič Hrast, 2014) ali pa je predmet bolj poglobljenega raziskovanja specifičnega področja, kot je npr. opolnomočanje zaposlenih v podjetju (Seibert in drugi, 2004).

Za razliko od spremljanja celotnega procesa opolnomočanja je njegovo merjenje na ravni posameznika manj zahtevno. Najbolj preprosto je merjenje posameznikove opolnomočenosti, definirane kot osebne zaznave zmožnosti uravnavati dogodke v svojem življenju (Schulz in drugi, 1993). To se navezuje na koncept *self-efficacy* kot osebno prepričanje, da človek lahko uravnava dogodke v svojem življenju in nadzira sile, ki vplivajo na njegovo življenje (Bandura, 1982; Biron in Bamberger, 2010).

Naslednji pristop k merjenju opolnomočenja na ravni posameznikov je kompleksnejši in beleži nujne predpogoje pri posamezniku: 1. osebni odnos, ki podpira aktivno družbeno udejstvovanje; 2. znanje oz. zmožnost kritične presoje družbenih in političnih sistemov, ki določajo njegovo okolje; 3. zmožnost, da oblikuje strategijo delovanja in pridobi vire, potrebne za doseganje cilja; 4. zmožnost, da se usklajuje z drugimi pri določanju in uresničevanju kolektivnih ciljev (Koren in drugi, 1992). Za potrebe merjenja opolnomočenja posameznikov s prikrajšanostjo na konkretnem področju so te pogoje operacionalizirali v tri dimenzije: stališča (kaj posameznik

čuti in verjame glede svojih možnosti vplivanja na tem področju); znanje (poznavanje tega, kaj je možno napraviti); ravnanje.

Na področju raziskovanja kakovosti življenja koncept opolnomočanja do nedavnega ni bil prisoten eksplicitno, predmet zanimanja pa so bili njegovi elementi. Klasični avtorji so tematizirali prisotnost oz. odsotnost virov za zadovoljevanje potreb ter posameznikove možnosti in zmožnosti, da o tem odločajo. R. Erikson (1993) je na osnovi izhodišč R. Titmussa razvijal koncept posameznikovih virov, eno od osrednjih tem skandinavske šole empiričnega raziskovanja kakovosti življenja in zlasti življenjske ravni. Z nadzorom nad viri (*command over resources*) v obliki denarja, premoženja, znanja, mentalne in psihološke energije, družbenih odnosov, varnosti, lahko posameznik nadzira in usmerja svoje življenjske pogoje; raziskovanje življenjske ravni je zajelo vire, kot so zdravje, dostop do zdravstva, ekonomski viri, zaposlitev, izobrazba, varnost, politični viri itd. (Erikson, 1993: 68). Drugače kot skandinavska šola je Sen (1993) s svojim konceptom "možnosti" (*capabilities*), pozornost usmeril na možnosti, da posamezniki dosega blaginjo, kot jo definirajo sami, in da uresničujejo lastne življenjske cilje. Izpostavlja možnosti, da posameznik doseže tista stanja in aktivnosti (*functionings*), ki so kot sestavina kakovostnega življenja dragocena specifično zanj; kategorija "možnosti" zajema tako osebne, posamezniku lastne sposobnosti in zmožnosti kot tudi zunanje, družbene okoliščine; svoboda se odraža v množici možnosti, med katerimi posameznik lahko svobodno izbira.

Medtem ko se je Sen s to svojo konceptualizacijo blaginje in kakovosti življenja vsebinsko zelo približal konceptu opolnomočanja, pa je v okviru empiričnega raziskovanja kakovosti življenja prišlo do neposrednega merjenja opolnomočenja šele v pristopu Evropske raziskave kakovosti življenja 2012 (European Quality of Life Survey - EQLS). Tu merijo opolnomočenost (*empowerment*) prebivalcev evropskih držav z vprašanjem, v kolikšni meri čutijo, da lahko sami odločajo, kako živeti svoje življenje.

Opolnomočenje po podatkih Slovenskega javnega mnenja

V tem delu opazujemo elemente opolnomočenja na ravni posameznikov, kot ga beležijo empirični podatki, zbrani z anketnimi raziskavami v okviru različnih projektov Slovenskega javnega mnenja (SJM). Cilj analize je za slovensko populacijo ugotoviti, kolikšen je potencial opolnomočenja kot posebnega vzorca družbenega spreminjanja v korist prikrašanih in ali se razlikuje od drugih držav. Izbira podatkov je bila omejena na že zbrane podatke reprezentativnih vzorcev celotne populacije. Podatki o opolnomočenju so torej splošni v smislu, da se ne nanašajo na konkretne prakse opolnomočanja in tudi ne na specifična tematska področja. Nadalje, podatki se

nanašajo na raven posameznikov in njihovih značilnosti, zato se tudi lahko osredotočimo na opolnomočenje posameznika. Izhajajoč iz že predstavljenih osnovnih opredelitev avtorjev Shulz in drugi (1993) ter Koren in drugi (1992) se bomo osredotočili na tri značilnosti posameznikovega opolnomočenja in za to uporabili ustrezne podatke. Najprej bomo opazovali, kakšna je lastna zaznava opolnomočenosti v slovenski populaciji. Nato bomo obravnavali odnos posameznikov do povezovanja, kar je prvi pogoj opolnomočenja in kar je nasprotje atomiziranemu delovanju. Nazadnje bomo obravnavali še podatke o ravnanju posameznikov, natančneje o njihovem povezovanju z drugimi v različnih oblikah kolektivnega delovanja.

Analiza je opisne in poizvedovalne narave. Njen cilj je seznaniti se z značilnostmi pojava opolnomočenja v slovenski populaciji ter s tem spodbuditi nadaljnje raziskovanje tega pojava in njegovih dejavnikov. Analizirali bomo tudi morebitne razlike v usmerjenostih med prebivalstvom glede na spol, starost in izobrazbo. Uporabili pa bomo tudi možnost za mednarodne primerjave, ki lahko pokažejo podobnosti in razlike do drugih držav oz. skupin držav.

Zaznava opolnomočenosti

Po opredelitvi avtorjev Schulza in drugih (1993) je posameznikova opolnomočenost definirana kot osebna zaznava zmožnosti uravnavati dogodke v svojem življenju; gre za osebno prepričanje, da lahko človek sam nadzira sile, ki vplivajo na njegovo življenje (Bandura, 1982; Biron in Bamberger, 2010). Vprašanje, ki ga najdemo v podatkih SJM (glej graf 1), vsebinsko docela ustreza tej definiciji, je pa tudi zelo blizu vprašanju, s katerim merijo opolnomočenje v EQLS – namreč, v kolikšni meri ljudje čutijo, da lahko sami odločajo, kako živeti po svoje.

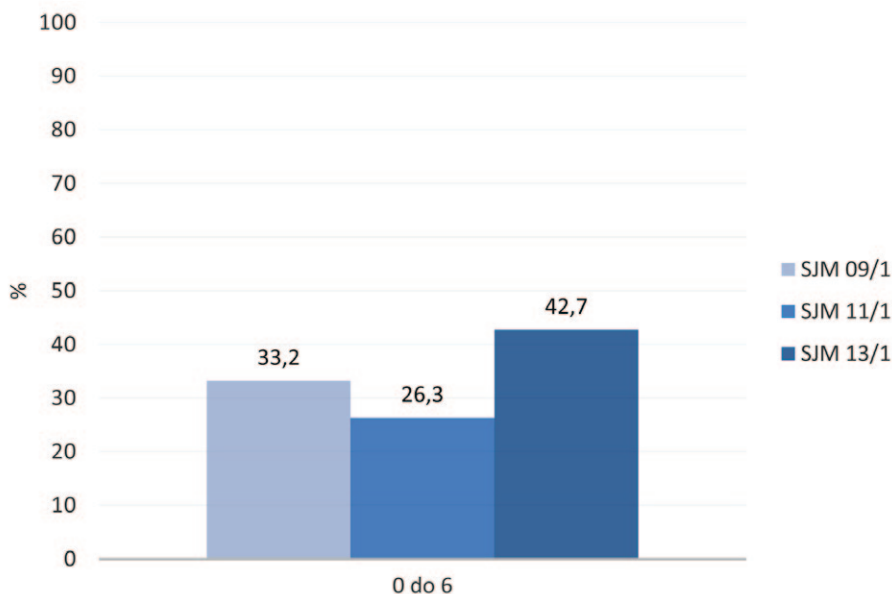
Če zaznavo nemoči, vplivati na svoje življenje, kot nasprotje opolnomočenosti kratko imenujemo nemoč, nam podatki iz Grafa 1 kažejo, da jo prebivalci Slovenije zaznavajo relativno močno, saj jo izraža 43 %. Statistično značilno močneje je ta zaznava prisotna med starejšimi kot med mlajšimi (Sig. 0,028), med nižje izobraženimi kot med višje izobraženimi (Sig. 0,000), med spoloma pa statistično značilnih razlik ni.

Primerjalnih podatkov SJM z drugimi državami žal (še) ni, zato trenutno ne moremo oceniti, ali je ta občutek v Sloveniji nemara močneje prisoten kot drugod. Graf pa pokaže viden in zaskrbljujoč trend, da zaznava nemoči po letu 2009 narašča. Domnevamo, da je ta sprememba povezana z gospodarsko in s splošno družbeno krizo ter z občutkom splošne brezperspektivnosti v slovenski družbi, ki nima artikuliranih razvojnih ciljev.

Graf 1: ZAZNAVA OPOLOMOČENOSTI POSAMEZNIKOV

Nekateri ljudje imajo občutek, da lahko docela svobodno odločajo o svojem življenju, drugi pa imajo občutek, da s svojimi dejanji ne morejo bistveno vplivati na to, kaj se z njimi dogaja.

Prosimo vas, da s pomočjo lestvice od 0 do 10 ocenite, v kolikšni meri lahko vi odločate o svojem življenju. Pri tem pomeni 0 čisto nič, 10 pa v veliki meri.

VIR: FDV CJMMK, Slovensko javno mnenje.

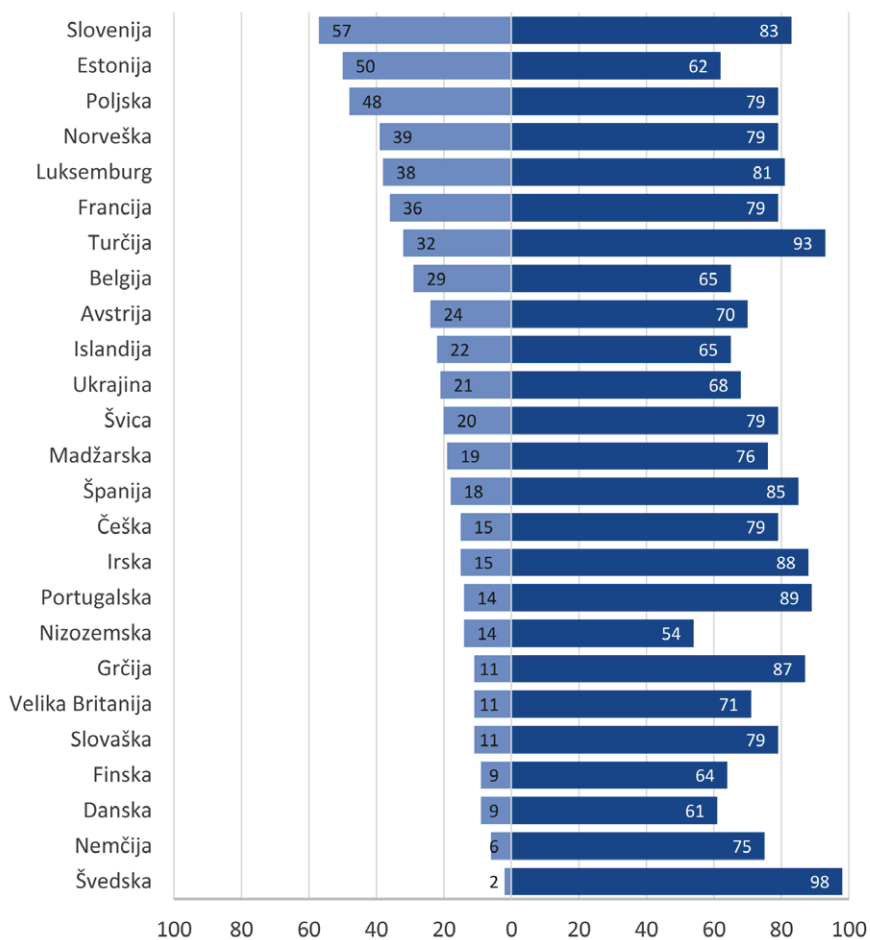
Odnos do povezovanja kot nasprotja atomiziranemu delovanju

V kontekstu opolnomočanja je povezovanje z drugimi opredeljeno kot pogoj tega procesa. Zato je bistvenega pomena, kakšen je posameznikov osebni odnos do povezovanja in sodelovanja z drugimi (Koren in drugi, 1992). Iz podatkov SJM smo uporabili vprašanje, ki nakazuje odnos do povezovanja kot nasprotja atomiziranemu delovanju posameznika, in sicer strinjanje s trditvijo, da bi v družbi šle stvari bolje, če bi vsak poskrbel predvsem zase. Ker pa ta dikcija ni povsem enoznačna in lahko strinjanje s to trditvijo implicira tudi odsotnost altruizma, smo to dilemo preverjali z dodatnim vprašanjem o altruizmu. Porazdelitev odgovorov med državami je za obe vprašanji podana v Grafu 2. Če bi se ti vprašanji pomensko močno prekrivali, bi se npr. Slovenija ne mogla uvrstiti na vrh po obeh pomenih. Ker se porazdelitvi držav po odgovorih na obe vprašanji močno razhajata, sklepamo, da morebitna skupna pomenska dimenzija – odsotnost skrbi za druge – nima velikega pomena.

Graf 2: NAGNjenost k ATOMIZIRANEMU DELOVANJU IN ALTRUIZEM

Strinjanje s trditvijo...

- Državljeni bi vsaj nekaj svojega prostega časa morali nameniti za pomoč drugim. (ALTRUIZEM)
- V družbi bi šle stvari bolje, če bi vsak poskrbel predvsem zase. (ATOMIZIRANOST)

Vir: FDV CJMMK, Evropska družboslovna raziskava ESS-2004.

Graf 2 kaže, da se kar 57% slovenske populacije nagiba k atomiziranemu delovanju. Tak odnos je statistično značilno bolj pogost med starejšim kot med mlajšim prebivalstvom (Sig. 0,001) in med nižje izobraženimi bolj kot med višje izobraženimi (Sig. 0,001), med spoloma pa statistično ni značilne razlike. Ugotovimo tudi lahko, da so skupine z manjšo naklonjenostjo povezanju z drugimi hkrati tiste, v katerih je tudi zaznava opolnomočenja nižja – to so starejši in nižje izobraženi.

Ta nagnjenost k atomiziranemu delovanju, brez povezovanja z drugimi, se v mednarodni primerjavi izkaže kot izrazita posebnost Slovenije, saj je tu razširjena bolj kot v drugih državah. Slovenija je edina, kjer je ta usmerjenost večinska. Posebej velika je razlika do treh skandinavskih držav, kjer to nagnjenost izraža manj kot desetina prebivalstva. Najbližje Sloveniji sta dve tranzicijski državi.

Kolektivno delovanje in njegova razširjenost

V datotekah SJM smo uporabili podatke o tem, kako pogosto se posamezniki vključujejo v različne oblike kolektivnega delovanja. Med njimi smo izbrali le tiste oblike kolektivnega delovanja, ki si prizadevajo za konkretno družbeno spremembo, kot jih navaja Tabela 1.

Pogostnost udeležbe v vseh oblikah kolektivnega delovanja je v Sloveniji v primerjavi z drugimi državami izrazito podpovprečna, izjema je nadpovprečno sodelovanje v internetni razpravi. Za sodelovanje pri peticiji in bojkotu izdelkov podatki kažejo, da je nizko tudi v več tranzicijskih državah; več teh je nizko tudi pri udeležbi na shodu politične stranke ali druge skupine, kjer prednjači nekaj skandinavskih držav; pri prispevanju denarja vodijo kontinentalne države, Slovenija pa je višje uvrščena le od štirih tranzicijskih držav. Udeležba v internetni razpravi je edina oblika, pri kateri je Slovenija nadpovprečna, na tako mednarodno uvrstitev verjetno vplivata tudi dostopnost in razvitost internetnega omrežja.

Sklep

V članku smo predstavili koncept opolnomočanja v njegovi kompleksnosti, kot se je v zadnjih desetletjih uveljavil v družboslovju in tudi v mnogih, raznovrstnih praksah. Podali smo pregled literature ter v izjemno obsežni in heterogeni množici del poskusili identificirati najbolj značilne splošne dimenzije opolnomočanja kot koncepta in kot prakse; izpostavili smo naslednje značilnosti: večnivojskost, kontekstualno odvisnost s posledično heterogenostjo praks opolnomočanja ter povezovanje med akterji kot pogoj opolnomočanja.

Menimo, da koncept opolnomočanja vnaša novo perspektivo v obravnavo družbenih sprememb in njihovih gonil. Za razliko od centraliziranega in na moči prisile utemeljenega vodenja družbenih sprememb, kot so bile tradicionalne javne politike, predstavlja opolnomočenje drugačno paradigmo delovanja; namesto moči prisile (nadmoči) ta paradigma izpostavlja možnost spreminjanja z avtonomnim delovanjem, a z močjo povezovanja ob skupnem iskanju novih odgovorov na pojave prikrajsanosti. Specifičnost opolnomočanja kot vzorca družbenih sprememb torej lahko

Tabela 1: UDELEŽBA V OBLIKAH KOLEKTIVNEGA DELOVANJA

Ste kdaj storili kaj od navedenega?

Delež odgovorov “to počel kdaj v zadnjih dvanajstih mesecih” ter “to počel v bolj oddaljeni preteklosti”

ISSP 2004	podpisal peticijo	bojkoti- ral proi- zode	se ude- ležil demon- stracij	se udele- žil shoda	prispe- val denar	sode- loval v interne- tni raz- pravi
Avstrija	69,2%	57,0%	21,9%	35,9%	76,3%	5,2%
Bolgarija	10,0%	3,2%	14,3%	27,4%	22,4%	1,5%
Češka	33,4%	14,4%	20,7%	21,2%	21,7%	3,7%
Danska	69,5%	54,0%	29,9%	40,4%	62,4%	4,7%
Finska	49,0%	45,7%	14,0%	30,6%	40,8%	4,6%
Francija	76,2%	49,3%	55,3%	38,1%	47,8%	6,1%
Irska	55,3%	30,1%	24,9%	23,7%	43,4%	2,8%
Latvija	18,1%	9,4%	32,5%	28,3%	34,9%	7,1%
Madžarska	15,7%	5,1%	5,1%	10,1%	8,5%	2,2%
Nemčija-V	60,7%	37,9%	44,7%	42,7%	65,1%	3,9%
Nemčija-Z	53,2%	42,2%	25,7%	32,6%	68,7%	3,1%
Nizozemska	68,7%	42,9%	28,9%	25,9%	63,5%	8,1%
Norveška	66,6%	38,5%	25,6%	41,4%	56,3%	4,9%
Poljska	13,0%	5,1%	5,0%	5,8%	21,6%	4,7%
Portugalska	30,9%	20,6%	26,4%	21,8%	59,6%	6,7%
Slovaška	57,9%	14,1%	22,7%	38,3%	29,0%	4,1%
Slovenija	33,4%	13,9%	17,1%	19,6%	23,2%	5,5%
Španija	46,1%	22,3%	55,0%	30,1%	25,3%	4,6%
Švedska	77,0%	54,4%	27,3%	28,3%	43,5%	4,9%
Švica	59,2%	55,1%	17,3%	30,8%	70,2%	3,8%
Velika Britanija	73,7%	40,1%	14,4%	15,6%	31,4%	2,8%
SKUPAJ	44,8%	26,5%	23,8%	27,2%	36,5%	4,4%

Vir: FDV CJMMK, Citizenship 2004.

povzamemo kot “povezovanje za skupno iskanje novih odgovorov v korist prikrajšanih”.

V empiričnem delu članka smo prek podatkov SJM opazovali nekaj elementov opolnomočenja na ravni posameznikov kot potenciala za to paradigmo družbenega spreminjanja v slovenski družbi. Ugotovili smo, da posamezniki večinsko zaznavajo relativno nizko, zadnja leta tudi upadajočo raven opolnomočenosti v smislu zmožnosti vplivanja na svoje življenje. Nadalje smo ugotovili zelo izrazito nagnjenost k atomiziranemu delovanju,

nasprotno od povezovanja z drugimi; nenaklonjenost povezovanju je v Sloveniji znatno izrazitejša kot med vsemi drugimi državami EU. In nazadnje, opazovali smo vključevanje v različne oblike kolektivnega delovanja, ki si prizadevajo za določeno družbeno spremembo, in ugotovili, da je v slovenski populaciji zelo majhno, manj vključevanja je le med štirimi drugimi tranzicijskimi državami. Podatki na ravni posameznikov torej kažejo na majhen potencial za spreminjanje družbe po paradigmi opolnomočanja, manjši kot v večini drugih držav.

Ob koncu še razmislak o pomenu teh ugotovitev. Po eni strani gre za vprašanje, kako pojasniti ugotovljeno, kar pa presega zmožnosti pričujoče eksploratorne analize. Glede na to, da so bile značilnosti opolnomočenja ugotovljene na najsplošnejši ravni, kot rezultat kumulativnega delovanja vseh dejavnikov na vseh področjih življenja, imajo veliko pojasnjevalno težo splošni sistemski dejavniki, ki jih je analiziralo že več avtorjev. Glede politične kulture tako Malnar (2014) ugotavlja, da populacijo označujeta majhna pripravljenost na politično participacijo in majhno zanimanje za politiko; udeležba na volitvah še vedno velja kot skoraj edina sprejemljiva oblika politične participacije; ljudje tudi ocenjujejo svoj politični vpliv kot zelo majhen in kot državljani nimajo občutka politične moči. Glede delovanja civilne družbe Rakar in drugi (2011) opažajo majhen obseg in marginalno vlogo tega sektorja, majhen vpliv civilne družbe na javne politike, pomanjkanje mehanizmov v političnem sistemu za neposredno vključevanje in artikulacijo interesov civilne družbe; šibkosti so tudi na ravni samih organizacij civilne družbe, npr. nepovezanost in potreba po večanju kompetenc, pa tudi na ravni posameznikov ob pomanjkanju državljske vzgoje, vzgoje za državljsko odgovornost in za civilni dialog. Nadalje, glede omrežij je bilo ugotovljeno, da so se skupnostna omrežja razvila v veliko manjši meri kot osebna omrežja socialne podpore; tudi vloga uporabnikov v sistemu javnih politik je ostala šibka in ni prišla na dnevni red razprav o npr. zdravstveni, izobraževalni ali stanovanjski politiki; ni vidnih naporov v oblikovanju novih mehanizmov upravljanja, ki bi povečevali udeležbo in vpliv uporabnikov storitev (Mandič in Hlebec, 2005).

Po drugi strani pa gre za pomen tega, kar je pričujoča eksploratorna analiza pokazala. Menimo, da je zelo relevantno in provokativno odkritje, da so potenciali za opolnomočanje kot poseben vzorec družbenega spreminjanja v korist prikrajšanih v slovenski populaciji manjši kot v večini drugih držav. Kako pojasniti razloge za tako močno in za slovensko populacijo značilno nenaklonjenost k povezovanju z drugimi, bistveno sestavino opolnomočanja prikrajšanih kot načina spreminjanja družbe? Za odgovor na to vprašanje je potrebno nadaljnje raziskovanje v tej smeri in še posebej mednarodno primerjalne študije.

LITERATURA

- Bandura, Albert (1982): Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2): 122-147.
- Beck, W., L. van der Maesen, A. Walker (1997): *The social quality of Europe*. The Hague, London, Boston: Kluwer.
- Biron, Michal in Peter Bamberger (2010): The impact of structural empowerment on individual well-being and performance: Taking agent preferences, self-efficacy and operational constraints into account. *Human Relations* 63 (2): 163-91.
- Bobo, Laurence in Franklin D. Gilliam Jr. (1990): Race, sociopolitical participation, and black empowerment. *The American Political Science Review* 84 (2): 377-93.
- Boggs, Carl (2000): *The End of Politics - Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*. New York: The Guilford Press.
- Boškić, Ružica (2005): Krepitev moči - kritična presoja koncepta. *Družboslovne razprave* 21 (48): 177-194.
- Brunner, Ilse & Alba Guzman (1989): Participatory evaluation: A tool to assess projects and empower people. *New Directions for Program Evaluation* 42: 9-18.
- Bush, Robert & Joseph Folger (1994): *The promise of mediation: Responding to conflict through empowerment and recognition*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bushe, Gervaise (2007): Appreciative Inquiry Is Not (Just) About The Positive. *OD Practitioner* 39 (4): 30-35.
- Callaghan, Gill in Gerald Wistow (2008): Can the community construct knowledge to shape services in the localstate? A case study *Critical Social Policy* 28 (2): 165-86.
- Conger, Jay A. in Rabindra N. Kanungo (1988): The empowerment process: Integrating theory and practice. *Academy of management review* 13 (3): 471-82.
- Cossetta, Anna in Patrizia Cappelletti (2013): Participation as a product of generativity: Reflection on three case studies. Working paper series FVeP 28.
- Cousins, J. Bradley & Elizabeth Whitmore (2007): Framing Participatory Evaluation. *New Directions for Evaluation* 114: 87-105.
- Dahl, Robert (2000): *On democracy*. New Haven, London: Yale University Press.
- Davies, Rick (2000): Does Empowerment Start at home? And if so how will we recognise it? Paper presented at the 4th International Workshop on the Evaluation of Social Development, Oxford UK 3-5 April 2000.
- Erikson, Robert (1993): Description of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research. V: Martha C. Nussbaum in Amartya Sen (ur.), *The Quality of Life*, 67-83. Oxford: Clarendon Press.
- Florin, Paul in Abraham Wandersman (1990): An introduction to citizen participation, voluntary organizations, and community development: insights for empowerment through research. *American Journal of Community Psychology* 18 (1): 41-54.
- Freire, Paulo (1971): *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Seabury Press.
- Gilchrist, Alison (2004): *The Well-connected Community*. Bristol: The Policy Press.
- Gutierrez, Lorraine M., Ruth J. Parsons in Enid Opal Cox (1998): Empowerment in Social Work Practice. CA: Brooks/Cole Publishing Co.

- Hudson, John in Stuart Lowe (2004): *Understanding the Policy Process*. Bristol: The Policy Press.
- Hur, Mann Hyung (2006): Empowerment in terms of theoretical perspectives: Exploring a typology of the process and components across disciplines. *Journal of community psychology* 34 (5): 523–40.
- Johnson, H. Thomas (1992): *Relevance regained: From top-down control to bottom-up empowerment*. Simon & Schuster Trade.
- Kincheloe, Joe L. (2012): *Teachers as Researchers (Classic Edition): Qualitative Inquiry as a Path to Empowerment*. Routledge.
- Kreisberg, Seth (1992): *Transforming power: Domination, empowerment, and education*. SUNY Press.
- Kump, Sonja in Sabina Jelenc Krašovec (2007): Education: a possibility for empowering older adults. *International Journal of Lifelong Education* 26 (6): 635–649.
- Lee, Judith AB (1994): *The empowerment approach to social work practice*. New York: Columbia University Press.
- Lee, Caroline in Romano, Zachary (2013): Democracy's New Discipline: Public Deliberation as Organizational Strategy. *Organization Studies* 34: 733–753
- Mandič, Srna in Valentina Hlebec (2005): Socialno omrežje kot okvir upravljanja s kakovostjo življenja in spremembe v Sloveniji med letoma 1987 in 2002. *Družboslovne razprave XXI* (49/50): 263–85.
- Mohan, G., K. Stokke (2000): Participatory development and empowerment: the dangers of localism. *Third world quarterly* 21 (2): 247–68.
- Nadoh, Jana (2005): Participativni stil komuniciranja–na poti v upravljanje z znanjem. *Industrijska demokracija* 9(2): 6–8.
- Page, Nanette in Cheryl E. Czuba (1999): Empowerment: What is it? *Journal of Extension (Online)* 37 (5): 1–6.
- Parsons, Wayne (1995): *Public Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Pavlin, Samo in Ivan Svetlik (2006): Dejavniki poklicnih sprememb in deprofesionalizacija poklicev v družbi znanja. *Teorija in praksa*, 43: 3–4.
- Petrovčič, Andraž in Gregor Petrič (2014): Dejavniki kolektivnega psihološkega opolnomočenja aktivnih uporabnikov spletne zdravstvene skupnosti Med. over. Net, *Slovenian Journal of Public Health*: 44–54.
- Raelin, Joseph (2012): Dialogue and deliberation as expressions of democratic leadership in participatory organizational change, *Journal of Organizational Change Management*, 25(1): 7– 23.
- Rakar, Tatjana, Tomaž Deželan, Senka Vrbica, Zinka Kolarič, Andreja Črnak Meglič in Mateja Nagode (2011): *Civilna družba v Sloveniji*; Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Rappaport, Julian (1987): Terms of empowerment/exemplars of prevention: Toward a theory for community psychology. *American journal of community psychology* 15 (2): 121–48.
- Searle, Ben (2008): Does personal initiative training work as a stress management intervention? *Journal of occupational health psychology* 13(3): 259.
- Seibert, Scott, Seth Silver Seth in Alan Randolph (2004): Taking empowerment to the next level: A multiple-level model of empowerment, performance, and satisfaction. *Academy of management Journal* 47 (3): 332–349.

- Sen, Amartya (1993): Capability and Well-Being. V: Martha C. Nussbaum in Amartya Sen (ur.), *The Quality of Life*, 30–53. Oxford: Clarendon Press.
- Staples, Lee H. (1990): Powerful ideas about empowerment. *Administration in Social work* 14(2): 29–42.
- Taylor, Edward W. (1998): *The Theory and Practice of Transformative Learning: A Critical Review*. Information Series No. 374. Center on Education and Training for Employment, 1900 Kenny Road, Columbus. <http://eric.ed.gov/PDFS/ED423422.pdf>
- Videmšek, Petra (2008): Krepitev moči kot temeljno orodje socialnega dela. *Socialno delo* 47.
- Zaviršek, Darja, Jelka Zorn in Petra Videmšek (2002): Inovativne metode v socialnem delu. *Opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje*. Študentska založba, Ljubljana.
- Zimmerman, Marc A. (2000): Empowerment theory. *Handbook of community psychology*. USA: Springer.
- Zimmerman, Marc in Julian Rappaport (1988): Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment. *American Journal of community psychology* 16(5): 725–750.
- Zupančič, Vesna, Doroteja Kuhar in Majda Pahor (2014): Lokalne skupnosti in skupnostna skrb na področju duševnega zdravja: perspektiva upravnih subjektov, izvajalcev in uporabnikov. *Družboslovne razprave* 77: 27–48.
- Walters, Nicholas, Simon Lygo-Baker in Sanja Strkljevič (2001): *Empowerment indicators: Combating social exclusion in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Wilson, Patricia (1996): Empowerment: Community economic development from the inside out. *Urban Studies* 33 (4–5): 617–30.